

Rendhagyó mássalhangzó-megfelelések a vogul és az osztják között

Az obi-ugor népek szétválásának idejét Korenchy Éva az iráni jövevény-szavak alapján időszámításunk 4. évszázadára teszi (Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen. Budapest 1972. 40). Hasonló eredményre jut Honti László is (Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Budapest 1982. 15). Fodor István saját és a szovjet régészet eredményei alapján próbálja az obi-ugor egység megszűntének idejét hozzávetőleg megállapítani. Ő — valamivel tágabban — időszámításunk első felét jelöli meg.

Említett könyvében Honti az obi-ugor vokalizmus kidolgozásához összeállít 724 szilárd alapon nyugvó vogul-osztják etimológiát a megfelelő utalásokkal (i. m. 123—198), amelyeknek kikövetkezteti obi-ugor, valamint ősvogul és őosztják alakját. E listához csatol még 105 olyan vogul—osztják megfelelést, amelyeket összetartozónak vél ugyan, de hangalaki, jelentéstan okok vagy gyéren adatolt voltak miatt nem kíséri meg alapnyelvi alakjukat rekonstruálni.

Mivel ez a jegyzék felőleli többé-kevésbé a két obi-ugor nyelv közös ősi (uráli, finnugor, ugor, obi-ugor) szókincsét, a vogul konzonzantizmus feldolgozásához is kitűnő alapot ad az ősi szókincsre vonatkozóan.

E kis tanulmányban a teljesség igénye nélkül olyan mássalhangzó-megfelelésekre utalok, amelyek nem hangtörvény-szerűen működnek az obi-ugor nyelvekben, de rámutatnak megindult — ámbár csak részben megvalósult, tehát időben és térben korlátozott — hangtani változásokra.

Olyan szótöveket említek, melyek közül többségben az osztják szótó tartalmaz olyan többlet-mássalhangzót, amelyet Honti rendszerint zárójelben tüntet fel az obi-ugor alapalakban. Az idézett etimológiákból közlöm a kikövetkeztetett obi-ugor, ősvogul és őosztják alakot, a szó jelentését, majd végül zárójelben az etimológia sorszámát Honti könyve szerint.

a) A többlet-mássalhangzó az osztjákban č :

**in(ča)γs* : vog. **inəγ* 'csipkebokor' ~ osztj. **ānčəγ* 'csipkebogyó' (38)

**ōn(č)əγ* : vog. **ānəγ* ~ osztj. **ončəγ* 'erdei fenyő' (39)

**kṽn(č)əγ* : vog. **kānəγ* ~ osztj. **kōnčəγ* 'hanyatt' (288)

**pāl(č)ək* : vog. **pālək* → osztj. **pālčəγ* 'nyál, takony' (514)

Az osztjákban a č elem valószínűleg egy elhomályosult képző, tehát nem tartozik, és már az obi-ugor alapnyelvben sem tartozott a tőhöz. Egy olyan „testes” hang, mint egy affrikáta nem tűnhet el nyomtalanul. Azonkívül a magyar *hanyatt* szó (288) megfelelői közül az osztják Trj. és J nyelvjárásokban, a negyedik példában (514) pedig a DN és KO. nyelvjárásokban nincs meg a č

elem. A magyar *hanyatt* sem utal szóbelseji *nč* hangkapcsolatra. Az osztják képzőre a MSzFE is utal a *hanyatt* c. a.

b) A többlehang az osztjában *t*:

- **ōn(t)əp*: vog. **ānəp* ~ osztj. **ontəp* 'anyós' (42)
- **kōm(t)əγ*: vog. **kōməγ* ~ osztj. **komtəγ* 'arcra, hasra' (274)
- **pār(t)əγ*: vog. **pārəγ* ~ osztj. **pərtəγ* 'vissza' (541)
- **tēk(t)əmz*: vog. **tākmez* ~ osztj. **tōytəm* 'tetű' (634)
- **wān(t)əγ*: vog. **wānəγ* ~ osztj. **wāntəγ* 'földnyelv' (693)

Itt is föl kell tennünk, hogy a *t* elem az osztják alakban képző. Nemcsak a vogul, hanem a magyar *napa*, *homlok*, *far* és — ahol van — a permi, lapp és finnégi megfelelő sem utal arra, hogy az osztják *t* a tőhöz tartozna. A *tetű* szóban az MSzFE a magyar és osztják szó belsejében egy *-kt-*, a vogulében pedig egy *-km-* képzőbokrót tesz föl, a többi finnugor megfelelő nem mutat *t* elemre.

Rédei Károly (szíves levélbeli közlésében) úgy véli, hogy az ősz-obi-ugorban a képző a példák alapján — **čəγ*, -**təγ*, -**təp* hangalakú lehetett, és az ősvogulban olyan hangváltozás zajlott le, mint egyes keleti osztják nyelvjárásokban, pl. őszosztj. — *nčəγ* > V Trj. *n'γ*. Hivatkozik a DEWO 113: *oŋčəγ* 'Kiefer' címszavára. Ez a megoldási javaslat is lehetséges, de valószínűbbnek tartom fenti magyarázatomat azzal kiegészítve, hogy az obi-ugor alapnyelvben nem volt meg a *č*- és *t*-elemű képző, hanem már az osztják nyelv külön életében keletkezett, de ott sem terjedt ki minden nyelvjárásra.

c) A többlehang az osztjában *p*:

- **ēpəθ*: vog. **āt* ~ osztj. **epəθ* 'szag' (53)
- **ūpət*-.: vog. **ūt*- ~ osztj. **apət*- 'ugat' (45)
- **īptz*: vog. **ītz* ~ osztj. **apat* 'haj' (56)
- **čōpčəγ*: vog. **ššəγ* ~ *osztj. **čōpčəγ* 'ribizli' (112)
- **θopəs*: vog. **īās* ~ osztj. **sopəs* 'hálókötő fatű' (153)
- **θūpət*: vog. **sāta* ~ *osztj. **āpət* 'hét' (159)
- **kōpəθ*: vog. **kūt* ~ *osztj. **kōpəθ* 'a jávorszarvas lábszárbőre' osztj. 'patabőr' (303)
- **nīpət*: vog. **nīt*- 'úszik (viszi a víz)' ~ osztj. **napət*- 'úszik' (434)
- **nōpət*: vog. **nāt* ~ osztj. **nopət* 'életkor' (435)
- **pūkəpt*-.: vog. **pīkət*- ~ *pākt*- ~ osztj. **payəptə*- 'lő' (503)
- vog. TJ *kat*- ... FL Szo. *χət*- ~ osztj. DN Ko. *χəpət*- 'tép' (757)
- vog. (Ahlqv.) *nati* ~ osztj. Vj. *noutək* ... Ko. *nuptə* 'réntehén' (785)

Ellenpéldák:

- **āpər*: vog. **āpər* ~ osztj. **āpər* 'ügyesség' (54)
- **jīpəγ*: vog. **jīpəγ* ~ osztj. **jēpəγ* 'bagoly' (200)
- **kīm(p)əl*-.: vog. **kīmpli* ~ osztj. **kimal* 'perem, szél' (272)
- **kāpəl*-.: vog. **kāpəl* ~ osztj. **kapəl* 'üreg' (304)
- **lēpəl*-.: vog. **lāpl*- ~ osztj. **lepəl*- 'becsap' (366)
- **lapəγ*-.: vog. **lāpəγ*- ~ osztj. **lāpəγ*- 'súg' (372)
- vog. T *laptā* ... Szo. *lūpta* ~ osztj. DN Ko. Ni. O *lipət* 'levél' (769)

Itt szinte szabályos hangmegfeleléssel állunk szemben. A *p* bizonyára etimologikus (Honti sem teszi zárójelbe), mert a magyar *iz*-nek és megfelelői-

nek (53) az MSzFE szerint *ipse az uráli alapnyelvi alakja. A hét (154) valószínűleg még az ugor alapnyelvbe került át egy iráni *septa alakból. A húz obi-ugor alapját ugyan *kutz alakban teszi föl az MSzFE, de az még nem kapcsolta hozzá az osztják megfelelőt. Minden olyan etimológiában, ahol az osztják -p-nek a vogulban θ a megfelelője, Honti a -p-t a tőhöz számítja. Az ilyen megfelelések közül a p utáni mássalhangzó két etimológiában θ , hétben t, egyben-egyben č, egyben pedig s, tehát mind a tizenegy esetben zöngétlen, és a sorrendben a -p- van elől.

Ha a hét ellenpéldát nézzük, akkor a p-t követő mássalhangzó egyben r, kettőben γ , háromban l, és csak egyetlen egyben t. Az egyetlen olyan példában pedig, amelyben a vogul tartotta meg a p-t, és az osztjájában tűnik el, a p-t az m megelőzi és az l követi (272). Itt tehát a vogul p valószínűleg inetimologikus az -m- és az -l- között. Az egyetlen rendhagyó eset, amelyben -pt- mássalhangzókapcsolat megmarad mindkét obi-ugor nyelvben, az a magyar levél vogul és osztják megfelelője. A MSzFE szerint az ugor (? finnugor) alapalak $\bar{w}p\bar{s}$ (vagy lepš), amely az obi-ugor nyelvekben egy -t, a magyarban pedig egy -l- denominális főnévképzőt kapott.

Rédei (idézett levelében) megjegyzi — szerintem is helyesen —, hogy az obi-ugor p spirantizálódás után vokalizálódott a vogulban (akárcsak a magyarban): -pt- > -wt- > -t-. Ugyanő figyelmeztet, hogy hasonlóan vélekedett már Munkácsi a hét számnév obi-ugor megfeleléseivel kapcsolatban (ÁKE 399 kk.), és Hontinak egy cikkére is utal (NyK 80 : 375–376).

d) A többelhang - γ - (az osztjájában) :

- * $\theta i\gamma\theta$: vog. * $\bar{t}i\bar{t}$ ~ osztj. * $\bar{a}i\gamma\bar{a}l$ 'cirbolyafenyő' (130)
- * $\theta\bar{o}\gamma\bar{s}$: vog. * $\bar{t}\bar{a}s$ ~ osztj. * $\bar{s}\bar{o}\gamma\bar{s}$ 'csónakfar' (134)
- * $\bar{n}i\gamma\bar{s}$: vog. * $\bar{n}i\bar{r}$ ~ osztj. * $\bar{n}\bar{i}\gamma\bar{r}$ 'hab' (447)
- * $\bar{p}\bar{u}\gamma\bar{\theta}$: vog. * $\bar{p}\bar{u}\bar{t}$ ~ osztj. * $\bar{p}\bar{u}\gamma\bar{a}$ 'kebel (ruhán)' (498)
- * $\bar{s}\bar{u}\gamma$: vog. * $\bar{s}\bar{u}\bar{m}$ -, * $\bar{s}\bar{u}\bar{l}\bar{a}\bar{n}\bar{t}$ - ~ osztj. * $\bar{s}\bar{a}\gamma\bar{a}l$ - 'vágat' (579)
- * $\bar{s}\bar{l}\gamma\bar{a}\bar{n}$: vog. * $\bar{s}\bar{l}\bar{i}\bar{n}$ ~ osztj. * $\bar{s}\bar{o}\gamma\bar{a}\bar{n}$ 'nyírhéj-csésze' (584)
- * $\bar{w}\bar{o}\gamma\gamma\bar{\theta}$: vog. * $\bar{a}\bar{j}\bar{a}\bar{t}$ ~ osztj. * $\bar{w}\bar{o}\gamma\gamma\bar{a}\bar{t}$ 'rét' (670)
- * $\bar{w}\bar{a}\gamma\bar{a}l$: vog. * $\bar{w}\bar{a}\bar{l}$ 'folyószakasz' ~ osztj. * $\bar{w}\bar{a}\gamma\bar{a}l$ 'mellékfolyó ; vogul' (677)

Ellenpéldák (- γ - mindkét nyelvben) :

- * $\theta i\gamma\bar{a}l$ - : vog. * $\bar{t}i\gamma\bar{l}$ - ~ osztj. * $\bar{a}e\gamma\bar{a}l$ - 'repül' (131)
 - * $\bar{j}\bar{w}\bar{r}\gamma\bar{a}\bar{n}$: vog. * $\bar{j}\bar{a}\bar{r}\gamma\bar{a}\bar{n}$ ~ osztj. * $\bar{j}\bar{a}\bar{r}\gamma\bar{a}\bar{n}$ 'szamojéd' (207)
- (- γ - csak a vogulban)
- * $\bar{k}\bar{o}\gamma\bar{\theta}$: vog. * $\bar{k}\bar{a}\gamma\bar{t}\bar{s}$ ~ osztj. * $\bar{k}\bar{o}\bar{a}$ 'lucfenyő' (236)
 - * $\bar{p}\bar{i}\bar{s}$: vog. * $\bar{p}\bar{i}\bar{s}\bar{y}\bar{a}$ ~ osztj. * $\bar{p}\bar{a}\bar{s}$ 'kesztyű' (545)
 - * $\bar{t}\bar{e}\gamma\bar{a}l$: vog. * $\bar{t}\bar{a}\bar{r}\bar{y}\bar{a}l$ ~ osztj. * $\bar{t}\bar{e}l$ 'tele' (622)
 - * $\bar{w}\bar{i}\gamma\bar{n}\bar{s}$: vog. * $\bar{w}\bar{i}\gamma\bar{n}\bar{s}$, * $\bar{w}\bar{a}\bar{j}\bar{n}$ - ~ osztj. * $\bar{w}\bar{a}\bar{n}$ 'váll' (678)

Bár az itt felsorolt etimológiák közül csak kevésnek van magyar megfelelője és kikövetkeztetett alapnyelvi alakja, de úgy látszik, hogy a - γ - etimologikus, vö. *száguľd* (579, ugor * $\bar{s}\bar{a}\bar{n}\bar{s}$ -), *völgy* (677, uráli * $\bar{w}\bar{a}\bar{d}'k\bar{s}$), *tele* (622, fgr. * $\bar{t}\bar{a}\bar{w}\bar{o}\bar{d}\bar{e}$). Az n-ből denazalizációval, a k-ből zöngésüléssel, a w-ből velarizációval válhatott az obi-ugor alapnyelvben - γ -. Magánhangzóközi helyzetben vagy mássalhangzó előtt — a magyar kiténő párhuzam arra, hogyan tűnhetett el a γ — esetleg w-n vagy j-n keresztül, vö. óm. *bahatur* (olv. *bayatur*) > *bátor*, *siher* (*siyer*) > *sír*, *tanoxt* > *tanojt* > *tanít*, vagy *szakajt* > *szakít*.

- e) A többlethang nazális (-n-, -ń-, -ŋ-):
- **θónkal*: vog. **tāŋkal* 'Lilium martagon' ~ osztj. **Λογαλ* 'répa, hagyma' (149)
- **pūŋkal*: vog. **pūkklap* 'gomb' ~ osztj. **puŋkal*, *puŋkat* 'dudor, daganat' (529)
- **sīńc*: vog. **šās* ~ osztj. *sińc* 'nyírhéj' (597)
- **wūńc*: vog. **ūńš* (Hontinál tévesen *unč* 194.1.) ~ osztj. **wunč*- 'átkel' (688)
- **wińc*: vog. **wiš* 'kicsi' ~ osztj. **wāńc* 'vékony' (696)
- vog. TJ *ā*, *āk*, K P Szo. *at* . . . ~ osztj. V *ēntim* . . . 'nem' (725)
- vog. K *ēkher-* ~ *ēkēr-* ~ osztj. J *ijkar-*, DN Ko. Ni. O *enkar* 'átközödik' (727)

A 149. kivételével az osztjákban maradt meg a nazális (legalább nyelvjárásokban). Az látszik eredetinek a többiben is (talán a 725. kivételével). az 529.-ben Honti már az ősvogulra nazális nélküli alakot tesz föl. Századunk második felében én csak a Szi. Szo. *pōχlap* alakot jegyeztem föl. A szót Munkácsi és Kannisto is csak az északi nyelvjárásból ismeri. Mivel azonban Munkácsinál van *pūŋχlāp* változat is, a csillagos ősvogul alak lehetne nazálisos is. A 688. számú szócikkben Honti nem idéz 19–20. századi vogul nazálisos alakot, de bizonyára a 18. század első feléből való két északi alak miatt tesz föl az ősvogulra nazálist. E szó osztják alakjaiban is találunk denazalizáltakat. Az én vogul adataim (WogT): *ūs*₁ Szi. Szo. Ob, ObK *ūs*, Jk. *ūns* ~ *ūs* 'nyelma-lazac'.

Mivel a vogulban ma is elevenen működik az a szabályszerűség, hogy a szóbelseji nazális + orális mássalhangzók alkotta kapcsolatból mássalhangzós toldalék előtt számos szóban kiesik a nazális (vö. ChrVog.² 39), a denazalizált alakok behatolhattak az alapalakba is, vagy általánosulhattak az egész paradigmában. Így a Szo. *ōŋχ* 'gyanta' szót följegyeztem *ōχ* alakban is, talán mert az *ōχnal* 'gyantából' alakban kötelező a denazalizáció. További példák ugyancsak az északi nyelvjárásokból: *āŋχ*_o- 'levet', de *āχ*_o *salaxt*- 'levetkőzik'. A Jk.-ban az *āŋχ*-tő mellett *āχ*- is van. Vö. még *ōńš*- 'habet', *ōšsəm* 'habebam', Szo. *saŋ*_o *k*_o ~ Jk. *sāχ* 'domb', Szo. *sāns* 'térd' ~ *sāsnal* 'térdből', Szo. Szi. Ob *toŋχ* ~ *toχ* 'pata', *tāŋχ*- 'akar' ~ *tāχsəm* 'akartam', *tāŋχ* ~ *tāχ* 'hátuszony', *χansi* 'ír, rajzol, mintáz' ~ *χassəm* 'írtam', *χańsí* 'tanul' ~ *χassəm* 'tanultam', *lōŋχ* ~ *lōχ* 'út' stb.

Ha tehát az itt felsorolt rendhagyó alakokat egyenként megvizsgáljuk, rájövünk, hogy a legtöbbre találunk értelmes magyarázatot. Akadhat egyelőre olyan is, amelyben még nem ismerjük a rendhagyó hangmegfelelés okát. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy meg lehetne nyitni a zsilipeket a délibábos amatőr etimologizálás előtt.

KÁLMÁN BÉLA

Unregelmäßige Konsonantenentsprechungen zwischen Wogulisch und Ostjakisch

VON BÉLA KÁLMÁN

Autor verweist auf solche Konsonantenentsprechungen, die in den obugrischen Sprachen nicht lautgesetzlich sind, aber begonnene — nur teilweise realisierte, also zeitlich und räumlich beschränkte — Lautentwicklungen aufzeigen. Es werden solche Wortstämme untersucht, bei denen in einer obugrischen Sprache — meist ist es das Ostjakische — Konsonantenzuschlag im Wortinneren (*č, t, p, γ, Nasal*) aufscheint. Bei der separaten Untersuchung der hier aufgezählten unregelmäßigen Formen kann für die meisten eine plausible Erklärung gefunden werden, für andere aber bleibt der Grund für die unregelmäßige Entsprechung noch unklar.

Die wissenschaftliche Analyse der unregelmäßigen Entsprechungen soll natürlich nicht dem Strom phantastischer Amateur-Etymologisierung Tür und Tor öffnen.